ГЛШЛ

у 7/4$^

Сырым Бөкейханов

0ТКБН КY НДЕ БЕЛГІ БАР

Сырым Бөкейханов

ОТКЕН КҮІЩЕ БЕЛГІ БАР

АЛМАТЫ
“ЖІБЕК ЖОЛЫ”
2008

ББК 84 (5 Қ аз) 7-44
Б 78

«ТАНЫМ» сериясы

Қ азақ стан Республикасы Мәдениет және ақ парат министрлігі Ақпарат және мұ рағат комитетінің бағдарламасы бойынша шығарылды

Бө кейханов С. Р.
Б 78 Ө ткен күн де белгі бар. - Алматы: «Жібек жолы» баспа үйі, 2008.- 160 б.

ISBN 978-601-7152-03-1

Халқ ымыздың ө з тізгінін ө з қ олына алып, егемен ел болуы көксеген Алаш қ озғ алысына биыл 90 жыл толып отыр. Осыған орай жарық көрген бұ л кітапқ а халқ ымыздЫң тарихында жарқ ын із қ алдырған Ә . Бө кейханов сынды біртуар тұ лғ аның ө мірі мені қ ызықтырғ ан. Автор мұ рағ аттардан жинастырғ ан кұ жаттық деректердің өзінің естеліктердің негізінде Алаштың асыл азаматының ғ ұ мыр жолын көпшілікке беймағ лұ м түстарын баяндай отырып, оның ,адамилық болмысын жаң а бір қ ырынан танытады. Бө кейхановтар сияқ ты өнегелі, р ө негелі эулеттің ғ ұ мырнама-шежіресі, сондай-ақ С. Сәдуақ асов пен Ш. Қ ұ дайбердиевтің ө міріне қ атысты жаң а деректердің оқ ырмандар қ ызығ ушылық туғ ызары анық .

ББК 84 (5 Қ аз) 7-44

ISBN 978-601-7152-03-1

Алғ ы сө з

Осы бір салмағ ы батпан ең бекті атқ аруды тағ дыр меніңенемше жазыпты. Жазмыштың ауанымен жақ ын-жуық , туыстарымнан ар сында мен әң гіме арқ ауы еткім келген адамдардың ө мірдерімен менен басқ а етене таныс жандар қ алмағ ан екен. Кәсіби жолмен талай деректерді зерттеуіне тура келер еді, алайда олардың кө пшілігі ешқ айда жарияланғ ан жоқ , оның үстіне тіпті мекіцетенді таныс деген адамдар жайындағ ы алуан әсерлерімнің кө бінше әң гімелеп берудің ө зі мүмкін емес.

Баяндалғ ан оқ иғ алардың дені ешқ айда жарияланбаған. Менің әң гімелегендерімнің барлығ ы да айдай анық h әм діәмен. Бұл л сауалғ а мен тек қ ана талай дүниенің куәсі болғ анымды кө лденең тартамын және де кө птеген ет жақ ын туыстарым мен таныстарымның мағ ан сеніп айтқ ан ө з болжамдарына, естеліктеріне, жаттарына, одан қ алды, алғ ан әсерлеріне де сү йенуге болатынқ ұқ ықты пайдаланамын. Адамзаттың ілім-ғ ылымының мүлде басқ асының маманы болғ андығ ымнан, келтірілген деректердің қ ұқ ығ ымен дәлелдеуді қ ажетсінетінін толығ ынан түсінемін. Қ ай болғ анда, мен ғ ылыми трактат жазып отырғ ан жоқ пын ғ ой. Бұл тек қ ұсайып келгенде, болып ө ткенді пенде ретінде адами сипаттау ғ ана, сондық тан да оның тілдік жағ ынан түрленіп отырулы мүмкін, не жайында баяндалуына қ арай ө згеріп тұ рмақ .

Біздің бабаларымыздың басынан кешкен түрлі оқ иғ алар мен олардың ө мір парақ тары жайлы жазамын-ау деген ойім талайдан бері іштей мазалап жү ретін. Уақ ыт. ө те келеміне оғ ан кү шім жетпесіне кө зім жетті. Кәсіби зерттеуге деміім жетпесін ұ ғ ындым, ал үстірт мазмұ ндауғ а зауқ ым болмайтынына. Өлкенің әпсаналарымның кейіпкерлерінің кө зі тірі еді: әке, Дуза апай да, Ахат ағ а да, Смекем атам да жанымызда бар болатын. Мен айымда осы кісілердей қ арапайым пенделер-ау дейтін ұ ғ ымғ а адам сыйыспайтын жандар болғ анына мәзбін, ө зімнің бәрін үемірге деген

селкеу босаң дығ ымнан олармен әлі талай бастан кешкен ғырлары жайында әң гімелесуге үлгеремін ғой деп есептейтінмін. Ал уақыт шіркін көздегенін алып жатты. Біртін-біртін осы алыптар да өмірден оза берді. Олардың ғұмырларының кездейсоқ деректерінің ешқайда жазылған емес, ал әкем болса үнемі бірдеңені алып жүрді білем, отбасымыздың жылнама-шежіресі жайында мүлде мардымсыз мәліметтер қалдырды.

Әупірім тәңірдің елдің саяси өмірінде "жылымыстаңдағы", халқымыздың әйгілі саясаткерлерінің өмірі мен қызметі туралы диссертация қажет болған әлдекімдер көлденең неңбекке деп, маңайымызды жиірек төңіректей берді. Олар әкемді айналып тап, фотоларды жинастырып, архивтерді қопарыстыра бастады. Ал өзім іштей басқаны қалайтынмын. Мен өз жақындарымды олардың дамиқасиеттері үшін жақсы көретінмін. Саясат, болмыс шаңдары олардың күнделікті пендешілік өмірлері еді ғой. Соны қатар, отбасымыздың өзіне ғана тән қастерлі құндылықтарымды маңызға ие болмаса да, жақын-жуық тарымыз бен таныстыңыз әсері қымбат оқиғалар да болатын.

Сонымен, мен біздің өркенді әулетіміздің, үлкен отбасыздың ғұмырнама-шежіресіне әлдебір қатысы мен үлесі бар деп жандар жайында жазуға бел будым. Қалай болғанда да туыстық қарым-қатынастардың ресми шекарасымен шектелем деп ойдан мүлде аулақпын. Біздің менталитетіміздің ерекшеліктерінің байланысты қандас туыстық қарым-қатынастық аясына талай-талайларды қосуға болатын еді. Осы себепті, менімен басқалардан гөрі жиірек жүздескендер мен олардың әрқайсысының өз өмірлерінің жақындарының тағдыры жайында айтқандарын әңгімелеумен шектелмекпін.

Мұнымен шектеліп қоймай, мен фәниден озғандар жайында әңгімелемек ойдамын. Олар арқылы мен қазіргі кезіндегі көңілін қалдырамын-ау деп ойламаймын, жазғандарымнан бес көкжиекке аттанғандардың алдындағы парызымды өтеуге, Әмірін біреулер жайында көбірек, екіншілері жайында аздау әңгімеймін. Бұл менің кінәм емес, бұл менің сорым. Менің олардың өмірлерінің жайында толығырақ материалдар, өмірлерінің небір қызықты деген деректерін жинақтауға уақытым тапшы. Олқылықтарды кешіріммен қарайды деген үміттемін. Осы жолдарды жазудың өзін ата-бабаларыма лайық болмағанда, олардан болкім,

менен үміттенгендеріне қолым жетпегені болса, солардың алдында ұрпақтарымның алдында арылуым деп қараймын. Біздің соңымыздан дамыған жаңа ұрпақ еріп келеді. Олардың ата-бабаларымызға лайықты болуға ынтасы өркендеуіне бір Алла жар болғай!

Бұл кітапты жазарда маған талай дерекқөздерін ашуға да, көзі тірілерден мен әңгіме өрбітпек болған кейіпкерлер жайында бар білетінін неғұрлым толығырақ әңгімелеп беруін өтінуге тура келді. Осыған байланысты маған бағасы жетпес көмектерін тигізгендер: туысқандарым-ШапетEmbергеновке, Әйіш пен Сәуле Мұқановаларға, Зылиха Құдайбергеноваға, өзім қарындастарым мен бауырымдарға, жас журналшылар Сұлтанхан Жүсіп пен Дихан Қамзабекұлға, сондай-ақ кітапты қазақ тіліне аударған Алашордаға ұқсаның белгілі зерттеушісі Қайырбек Сәдуақасовқа алғысымды білдіргім келеді.

Менің үшін аса қымбатты осы еңбекті жазу барысында маған көрсеткен жәрдем-көмегі мен төзімділігі үшін өз ізімнің басыма ерекше ризашылығымды білдіремін. Сонымен бірге, бұл кітапты жазу барысында мені рухани қолдап, материалдық жағынан демеген дос-жарандарыма да дән риза екендігімді білдіруді парызым деп есептеймін.

Ә кеммен сұ хбат

26.11.2001

Армысың , әке!

Аруацты әке, мен ө зің нің біздіц әулетіміздіц ө мір-тарихын біртутас байланыстырмац болган ниетің ді аяцтауга бел будым. Бул бір цараганда саган да, сеніц балаларыц бізге де, б іздің келешек урпаща да материалдъщ тургыдан царасац ештеце де цос пайтын әрекет сияцты, әйткенмен сен бізге ө зің нің бастаган іцаган бага жетппес жазбаларың ды цалдырыпсың . Олар узік-узік, кейде қ ужаттардан емес, әдеби шыгамалардан алынган екен, дегенм ен, ең алдымен солар маган ө зің нің ойларыцды тусінуге ртукі болды. Ө зің біздіц әулетіміз бен туыстъщ байланыстарымыздыц басын біріктіретін етене жаң ын адамдардың мейлінше курделі ө мір жолдарын баяндамац болган екенсің . Біздің әулетімізге цатысты ө зің білген, жацын тутцан жандардың ө мір-тарихын әң гімелеуменіц парызым деп есептеймін.

Смахан атамыздың дәптерлерін қ олыма тигізгеніц уіцін саган мың да бір раң мет. Атамыздыц цыздары Сәуле мен Ә йіішет ө з әкелері мен біздің туыстар жайында бар естерінде цалгандарын жазып берулерін ө тіндім. Ө зің е тете Гулнар апай жө нінмаган оныц келіні Зылиха жазып берді. Ең алдымен Ә лихан туралы, ягни ө зің жайлы, Лиза апай, біздің басца да жақ ындарымыз жайында мерзімді баспасө з бетінде жарыц кө рген бірталай маціалаларды жинап алдым. Мамам туралы және біздің отбасымыздың басца адамдары жайында айтып берген Шапеттің кө п септігітиді. Ахатп аганың цызы Сара ө зінің улкен әкесі Шәкәрімніц өрімімен қ алытпасуы жайында маган бай материал берді.

Осыдан кейін гана, ягни мен біздің әулетіміздің басынан ө ткерген ң илы тарихын баяндайтын дереккө здермен танысң аннан кейін гана оздеріціз —менің ата-бабаларым жайында эісәне сіздермен

ң атар өмір сургендер туралы ң алыптан тыс етіп әңгіме берудің цаншалықты жауапкерііілігі бар екендігін айрықша сезіндім. Өзіңде, мен де, біздің жақ ьш туыстарымыздың ешқ айсысында ата-бабаларымыз жайында ғылыми мацсатта да, бетін аулах, цылсын, әйгілену маң сатында да ештеңе жазған емеспіз. Тек қана әулет, цан, ру, тегіне ғарту, болашақ уртщтар алдындағы жауапкершілік, ата-бабалар алдындағы парыз деген ұғымдар бар емес пе?! Бұл ұғымдар алуан бағытты, сонымен ң оса өз әулетің мен өмірдегі орның а келгенде соншалықты бадырайып, бедерленбейді. Өзің е де, біздің отбасымыздағылардыц ешқ айсысына да өмір бойы өз фамилиямыздан цосымша цыншылықтардан, көбіне қ ырсық пен сордан басқа ештеңе буйырмаған екен. Қ алай болғанда да, ұлы біздің әулетіміздің пешенесіне жазған тағдыр-болмысы.

Біз ата-бабаларымыздан материалдық жағынан мура иелеп қ алмасақ та, олардың рухани мурасын бойымызға сің ірді, осы салмағы ерен, екінің біріне буйыра бермейтін фамилияға ие болғандардың бәрінің бастарына тускен ауыртпалығын көтердік. Ацицатца жүгінсек, Бөкейхановтардың бәрі бірдей оның ғы урпақ тың рухын сақ тап, оларға аяғына дейін адал болды дей алмаймыз. Сталин заманында бұл фамилиядан ң ашцақтаған дар да болды.

Мен өзің мен біздің туыстарымыз жайында жиі әңгімелесемін, бірақ жас кезімде ол тек жай жастық әуестік болатын, бертін келе, есейген сайын бұл фамилияның салмағы мен қ астерін мен өз басымнан да өткердім. Енді цазір, жанымызда өзің жоқ жағдайда, бар жауапкершілік қ амыты менің мойныма ілінді де, сіздердің , ягни ата-бабаларымыздың алдындағы парыздан өзге еіитең е цалмады. Өзің нен кейін көптеген туыстастарыңды, туыстарың мен жолдастарың бұл фәниден аттанды. Сіздермен қ оса орпгақ рухца сенім дәуірі, улкендерді ң астерлеу, жан жайса цдығы мен журек тазалығы жоғалып барады, өзінің әз заң дары мен бірегей тәртібі бар Ұлы Дала баз кеіиіп барады. Қ азіргі өркениет өзімен бірге ң ур баю қ улқ ынын, тек утуды, зиялылықтың бұрмаланған түсінігін, рухани байлық тың арзан ң олды дуниегемастырылуын алып келеді. Мумкін меніц бұл ұйғарымым тым қ ажығандық белгісі, тунеріп- туцілгендік болып қ абылданар, бірақ ң алай болғанда да бұл оз тужырымым. Ал, біздер – сенің балаларың , өзің е не ушін раза екендігімізді білесің бе?!

Сен бізді кітапң а ң умартуга баулыдың , рух биіктігінің ашқан да асң ац болуына бейімдедің , бәрінің бастау көз і болдың рухы екендігін, туыстар мен жацын-жуъщтармен ң арым-қ атынастың тазалыгын ө з ө мір-улгің мен дәлелдедің . Бугінгі күні, зім де базар-дан цайтып келе жатцан шацта, ө ткенге көз жугіртіп, ой бөлатып шолган шагымдй гана, не деген керемет жан екендігі ң ді енді тусіндім. Ацша да, дуние де келеді де кетеді, ал бабаларрухы, олар дың адамдарга деген ъщылас-пейіл, ниеті мен суйіспетиілігі —бәрі де біздің бойымызга сәнімен жылжып сің ді, біз ө з ң ал-қ адымыз ше, қ абілетіміз жеткенше сіздерге лайъщ болып, ең ізгі, барәспетті цасиет-сипаттпарың ызды ө з балаларымыздыц бойына дарытуга тырысамыз.

Басыма іс тускен, циналган туста мен балалық шагымды және согыстан кейінгі ң иын-ң ыстау жылдары бізді ақырап-тәрбиелеп, баулыган бейнең ді еске аламын. Кейде кесе-көлденең деген қ пыншылъщтардан цаймыщан тустарым уіиін уяламын. Ол ардыц бәрі унемі цудалау кутіп, сескеніп, секем алып ө ткен улкен от-басына бас көтерер бола білген ө зің нің гана шешуінің ара келген істеріце қ араганда әлдеқ айда куйкі тірлік екен гой. Бар болганы осы, аяулы. Ө зің нің ешцашан естен шыгармауга тырысыңдар, туралы там-тумдап маглумат жиган туыстарымыз жайынд а әң гімелемекшімін. Мен бул ө мірден ө ткен, бірац іздің ізбіздің жа-дымыздан ө шпеген бабаларымыз жө нінде әң гіме ө рбітіп келеді. Біз сіздерді есімізде сацтаймыз және сіздердің руха ни жагынан лайъщты жалгастарыцыз болуга тырысамыз деп айта ала мын.

I бөлім

Кіріспе

Біз кімбіз, ата-тегіміз қ айдан тараға н еді?

Мен “Ресей империясының тәжі” фильмін көргенде біраңқ алға аным - фильм кейіпкерінің уақ ытты созбақ ниетпен шежіресін таратқ аны болатын. Ондай шұ балаң қ ы атамалардың дау түгілі, оны оқ удың өзі жалық тырып жібереді-ау. Бірақ зінің бес-алты атасына дейін білуінің өзі сирек жаға дай.

Бұ л жө нінен біздің жолымыз болғ ан. Біз төрет ұ қ ны мыз. Яғ ни, біз Шың ғ ыс ұ рпағ ымыз. Бұ л дегеніміз сонау Тұ нан бастап оның барлық ұ рпақ тары жайында бар әдеби жазбаша деректерден өзге қ осымша ештеңе е ү сына ала қ ой мас ың жыпырлаға н шежіре-кестелер мен тарихи хронологиялық кестелерді қ айталап жатпаймын. Тек әкем жазғ ан жү йемен шектелемін. Оның бастау көзі, бәлкім, В.В. Бартольдтың кестесінде жатса керек. Бұ л тұ ста әкемнің де, одан қ алды менің де ешқ анда ғ ұ ғ тегіміз жоқ деп пайымдаймын. Ә йткенмен, әрі қ арай баяндаудың осы жү йе бойынша жекелеген тұ лғ аларғ а сілтеме жасауғ а тура келеді.

Қ ытайлардың моң ғ ол тарихы жө ніндегі ресми мағ лұ маты “Ю Шиге” сү йенсек, Шың ғ ыс хан жылқ ы жылы, яғ ни 1161 жылы туылған, айрық ша арын-екпінмен, ширығ ып-буырқ анғ ан ө мірінің 72-ші жасында баз кешіп, жамбасы жерге тиген. Моң ғ олдардың ең ірақ та белсенгер тайпа бірлестіктерінің бірін басқ арғ ан оның әкесі Есугей-баһ адү р татарлардың моң ғ олдарғ а қ арсы шабуылы кезінде батыры Түймішінді қ олғ а түсіреді. Меркіттермен жасалған қ алғ ан да сол, олардың көсемдерінің бірінен тартып алғ ан қ ызы Оэлун оның екі ұ лының - Түймішін (қ олғ а түсірілген батыр есімімен аталғ ан) мен Хасардың анасы болғ ан.

Есугейдің бұ л қ ылығ ы меркіттер мен моң ғ олдардың арасындағ ы кешірісу болмас қ анды кек майдан-соғ ысқ а тиек ағ ытады. Сол кезде ол заманның қ атқ ыл заң дары бойынша тайпа зәбір көрсетуге қ алайда қ олдауғ а тиісті болатын. Дү шпанымен күреете қ олдау

Есугей өзінің тоғыз жасар ұлы Түймішінді моңғолдың ақсақ
қоңыраттың тайпакөсемінің қызы Бөртемен атастырады. Бұл оқиға
1171 жылы, Түймішіннің жолаушылап, қайтар жолында татар ас-
үстінде улап өлтірмекболған жылы өрбіген еді. 16 жасқа толған
түсіріп, кісендеп қойған екен. Сорған-Шира атты малайы қарыпты.
Түймішін атастырылған қалың дығы Бөртеге үйлену кезінде оның
тайпасының қолдауына ие болуына мүмкіндік ашады.

Түймішіннен (Шыңғыс ханнан) төрт ұл туған, олар: Жошы,
Шағатай, Үгедей мен Төле. Үлкен ұлы Жошы 1182 жылқыркүйек айында
Бөртеден туған. Жошының да екі әйелі қоңыраттан болды. Бірінші
әйелінен көбіне Ежен ретінде танымал Орда туған. Екінші әйелінен
тарихта Бату (орыс әдебиетінде Батый деген атауқалыптасқан) деген
атымен әйгілі болған ұл туыпты.

“Қанына тартпағанның қары сынсын” дейдіқазақ. Жошы
қатқыл деген пікірболғанмен, әділдігімен ерекшеленген екен,
сондықтан да қазақ даласында ол туралы мейірбан еді деген пікір
қалыптасқан. Шыңғыстың ұлы ұрпағының қабірі Жетісу өңірінде
жерде жатыр. Айналасының бәрі иен дала, сол себепті маңы алыстан
көрінеді. Бірқарағанда мазардың асаәкетіп бара жатқан ерекшелігі
жоқ сияқты. Текғасырлар рухы жайлаған оны айдалада тұрғанынан
көз тоқтатар беймәлім күш назарыңды еріксіз бұрады. Мұндай
соғатын туристердің қуанышына орай, аспанкөк зеңгірінде ақ ыш
сынықтары әр тұста әлі де шашылып жатыр. Бұл жерде мен ақ ын
туыстарыммен бірге бірнеше рет болдым. Көңілімде тұрақтанған
тарихымызға деген қастерлі ілтифат сезімі ғана ұялап тұрды. Даламыз
ол жөнінде “Ақсақ құлан” аңызын жадында сақтап қалған.

Жошының екінші ұлы Батудың сүйікті жарығы қыпшақ ханы
болған, сондықтан да оның балаларының есімдерінің ұлы даланың
лебі есіп тұратын: Сартақ, Түкіхан, Аюхан, Үлақшы.

Жошының үлкен ұлы Еженнен тарағанұрпақтары (ұсқынды
дәстүр бойынша ата текті көрсететін еркек кіндіктерінің аттарын
атаймыз): Сатақтай, Қоншы, Баян, Сасық-Бұқа, Ибісен, Шонтай,
Орысхан, Құйыршық хан, Барақ хан, Жәнібекхан, Жадігер,
хан, Онданхан, Қайнар-Көшекхан, Бөкей, Құдайменді, Тұхан,
Барақ хан, Бөкейхан.

Міне, енді ғана, біздің тегіміздің, фамилиямыздың өзінен бастау
алған тұсына да келдік. Бөкейхан Орта жүздің ханы болған. Бабамыз
1815 жылғы құрылтайда хан болып жарияланған. 85 жыл өмір сүрген.

Оның әйелдері дүниеге тоғыз ұл әкелген, олар: Көшалы, Ғыс, Батыр, Бөрі, Уәли, Есім, Тәуке, Сұлтанғазы және Әбілғазы.

Біздің бұтағымыз Батырдан тарайды, оның төрт ұлы болған: Әшімтай, Рүстем, Бексұлтан және Мырзатай. Кейінгі біздің арғы бабамыз. Оның төрт ұлы болтан: Нұрмұхамед (біздің әкеміз), Қоске, Мәтіхан (көбіне жұрт оны Шолақ деп атапеді) және Әбдіхан. Бұл атайынды төртеуінің ұлдарының тағдыры ешқандай өкіметіне тәуелді болтан еді.

Мысалы, Әбдіханның ұлы Қасымхан 1928 жылы өлім жаза кесілген болатын, бірақ гайыптан аман қүтылып, 1946 жылы Алматыда дүние салтан. Мәтіханның (Шолақтың) ұлы Мәнен 1933 жылы Сібірге айдалып, содан із-түзсіз, хабарсыз кеткен. Мәтіханның және оның бір ұлы Қожайхан алдымен айдалып кетіп, одан соң Ресейге жіберіліп, сонда қаза тауыпты.

Атайынды Рүстем мен Мырзатай (біздің үлкен атамыз) Торғайдың өзені бойындағы Сарым еліне 1858 жылы келген. Ол кездегі төреден бір ұл туса, ата-аналары мүрагерінің келешекте мекендейтін жеріне тас белгі орнататын дәстүр болыпты. Онда да әрбір орнатылған тас белгі үшін болыстық қа 10 сом төлеп отырған. Агайынды екеуінің бұл өңірұнайды да, сонда біржола мекендеуге ұйғарады.

Рүстем сол өңірдің иесі Сарым Шоң баймен «Сен бізге көмектесіп берсең, біз сені болыстық қа өткіземіз» деп уағдаласа Сөйтіп, біздің бабаларымыз Желтау, Тоқырауын, Ақтұмсық, Аяқөрік, Сарыт Қызылашық деген жерлерге иелік етеді. Шоң бай болыс болады, біздің бабаларымыз сөзінде тұрыпты.

Рүстемнің қыстағы Желтаудағы Қарағаңғырда болтан, Ая Сарытеректе жерленіпті.

Мырзатайдың қыстаты Қаражалда болтан екен. Өзі шыдамды адам болыпты. Бүркіт салып, тазы ертіп жиіаңға шыққанды ұнатыпты, қойбағыпты, өктем, жан-жақты адам болтан екен. 93 жасқа дейін өмір сүріпті.

Тоқырауынта Қызылараймен бастау алатын Жіңішке өзенін құяды. Осы өзеннің бойында біздің ұлы бабамыз Мырзатайды Нұрмұхамед жерленген. Бабамыз 1901 жылы 62 жасында дүниеден болыпты. Бұл молалар біздің ата-бабаларымыздың қорымы болтан. Ол жерде Мырзатайдың балалары Әбдіхан мен Мәтіхан, Рүстемнің балалары Әбітай мен Көгалалының мүрделері мәңгі жатқан.

Нұрмұхамедтің балаларына да сонда топырақ бұйырмаған. Ол

сол қ орымда 1932 жылғ ы қ арашада 60 жасында қ айтқ ан біз үлкен әкеміз Ә зіхан, оның інісі Тәтіхан (1905 жылы 25 жасында сібір күйдіргісінен қ айтыс болғ ан) жерленген.

Нұ рмұ хамедтің кенже ұ лы Базылхан (жұ рт оны Мұ рке ан төре деп атап кеткен) бай ретінде Сібірге айдалып, 48 жасында Ново-Кузнецкіде қ айтыс болғ ан.

Дала дәстү ріндегі қ азағ ымыздың салты бойынша әйелді күйеуімен қ атар жерлеуге болмайтын. Сол себепті Мұ нкөренің 1918 жылы қ айтқ ан әйелі Бегім-анамыз сонда, бірақ оқшау жерленген. Оның көктасында:

Жетім менен жесірдің
Жел жағ ында панасы,
Ық жағ ында қ аласы,
Тоң ғ анғ а болғ ан тон,
Шө лдегенге болғ ан сусын, -

деп жазылғ ан.

Нұ рмұ хамедтің үлкен ұ лы Ә лихан 1937 жылы Мәскеуде атылып жерленген жері белгісіз. Оғ ан қ арамай, оның кенжісі Смахан Жің ішкедегі әулет қ орымында Ә лекең нің аты жазылғ ан тас орнатқ ан.

Біздің үлкен әкеміз Ә зіхан созылмалы науқ астан қ айтыс болғ анда, Смахан өзі бас болып ол кісінің мүрдесін жұ рт “Талейіт” деп атап кеткен әулет қ орымына апарып жерлеген. Көктасын бірнеше қ уғ ын-сүргін тұ сындағ ы тентіреу саябырсығ ан кезде, 1953 жылы орнатқ ан. Ә зіханды (жұ рт оны Ә ке деп атайды екен) 1932 жылы шолақ белсенділер “түтін иесі” ретінде ауылдан шығ армайынша ұ стап, ан. Жағ алай аштық жайлап, халық тоз-тоз болып, беті ауғ ан жақ ық-тырақ ай босып кеткен. Ә кемнің туғ ан апасы Гүлнар апайдың бір тұ ғ ы азы тек біздің әжемізді, яғ ни Ә зіханның бәйбішесі Қ ыз ауылармен қ оса оқ уғ а апару керек деген желеумен Смаханның қ ызы Жah анша мен Жә ңгірді елден алып шығ ып үлгереді. Түтін иесі, өстіп деген сылтаумен әкеме немере Мағ ауияны, тағ ы біраз туыстарымызды босатпай, елде қ алдырады.

Үлкен әкеміз сол жылы дүние салыпты. Ә зіханды абақ қ орымына жерлеген Смахан: “Шолақ белсенділердің Ә зіхан босатпай қ ойғ аны да бір себептен жө н болды, марқ ұ м дыонымен

өзінің туған топырағына ақ жуып, арулап қойып-едім” айтып отыратын.

Ата-бабамыздың қорымы жайында талай дүниені айтуға тиісті болады, әйткенмен бір деректі келтірмесек әңгіменің әлді кірмейді. Нұрмұхамед қайтыс болғанда оның үлкен ұлы Әлихан бір бразилия ағаштарын әкеліп, әкесінің қабірінің маңаына екен. Қорым толып, одүниелік болған туған-туысқандардың бәрі орнына сыймауға айналған. Ал енді Жіңішкенің бойындағы ыстық айып, бұтақтары аумақталған жаңағы алып ағаш ондағы жыныс жерлерді мен мұндалап көрініп тұрады. Бұл бәйтерек біздің әулетіміздің қасиетті сайғақ-рәмізіне айналған андай. Бірқоңіл тоқтаусамыз- өзәкемізді осы топырақ бұйыртқан Алматыда жерлегенімізсол ата-бабамыздың зиратынан алынған бір уыс топырақ тығынбір оса салдым.

Смаханның өзі (туыстары ол кісіні басында Смекем деп айтын, кейінде, дәм-тұзы таусылғанша, бәрі Ата деп кетті) солқорда өзіне орын белгілеп, тіптен құлпытасын даярлап қойған болатын. Ол орны әкесі Нұрмұхамедтің жанында. Құлпытаста өзінің жазды

“1917 жылы Семей облыстық сотының соттағандары:

1. Мұқыш Бошытайұлы,
2. Шәкәрім Құдайбердіұлы,
3. Иманбек Тарыбайұлы,
4. Смахан Бөкейханұлы” -

деген жазуы бар.

Бәлкім, ата-баба қорымына әкеп тіреген әулетіміздің тарихына арнаған шолу-әңгімем көңіл сергіте, ең се серпілтеқойтқанмен, Бөкейханов деген фамилияға ие қандас қауымның бәрінде бұндік сипаты деп қарарсыздар.

Бұдан кейін мен біздің замандастарымыз жайында әңгімені өрбітемін, онда да аталған адамдардың біразыныңмдегі ұшырасады. Осымен мен өзіміздің шыққан тегіміз жайындағы ойымды айтылған анмен түйгім келеді. Мұның алдында айтқанымдай, менің шыққан тегі құрдан құр біздің ұрпақтың тағдыры ешқандай емес қой деген болатынмын. Менің өзіме солай көрінетін, дегенмен шіркін бұл шатқаяқ пікірімді жоққа шығарды.

Өткенімізбен жолығысу

Ақтоғай ауданының әкімшілігі Бөкейханов атаулы құрметке ие есімдері бүкіл елге әйгілі, сол топырақта дүниеге келген үш арыстың мерейтойына арнайы шақырттқан болатын. Қазақстанның перзенті Әлиханның тікелей ұрпақтары Женя мен оның ұлы Петр Сарыарқаның төсі Қарағандыға Мәскеуден ұшып келіп, кешкі тұңғыш рет өз ата-жұрттары — Қазақстанның топырағына тұңғыш рет табандары тиген сәті елге үлгі, талай тарихтың сық болар сәт екен-ау деп ойлаймын осы күнде. Сол күндергі тоқтаусыз салтанатқа біздің әулетіміз түгел жиналдық, тек қана ақ тартып, үйден шыға алмай жатқан әкем ғана жете алмады. Мерейтойлар мерекесі мейлінше алуан шараларға толы болды. Онда да ғасырлар бойғы қалыптасқан дәстүрлі салт-жоралар - мерейгерлер аруағына қатым құран бағыштау, атаулы ас беру, бәйге-жарыстарды өткізу секілді қатар таза кең естік заманнан сіңген сан-алуан мерекелік есімдері (көшелерге, мектептерге мерейгерлердің есімдерін беру, көрмелер, ұжымдармен кездесулер, салтанатты митингтер өткізу, осы болмаса атаулы дастарханда жаю) бір-бірімен әдемі астасып жатты. Әйтеуір, мойын бұрғызбас әсерлер легі мол болды. Жерлестерімізге барлығы да мейірлене, бір жағынан сүйіне қарап, бір жағынан қылап, сонымен қоса үйді-үйге шақырысып, суретке түсіріп, сипат жасап әбігер. Осыншама ниет-пейілмен қабылдау Женяның Петрдің естерін шығарып жіберді. Олар бұрғанда дейін Мәскеудегі студент пен аспирант қазақтарды ғана көргендерғой. Олекеуінің бұлайғанда, бұдан бұрын сан жылдар бойы тыңдағы студент отырыстмен қырға талай шығып жүрген менің өзім осыншама ниет-тілек басым айналды.

Ақтоғай өңірінің бүкілалаиитық маңызы бар өлкелік алғашқы рет жария етіп, тарихи маңызын келер ұрпақ түсіпті-сінуге мүмкіндік ашу деңгейінде өткізген бұл шаралардың, толық тау жалғаса берері хақ. Сондағы кездесулердің ішінде бәріміздің, оның ішінде Бөкейхан ұрпағының жадында ұзақ уақыт сақталатын бір оқиғаны айтуды парызым деп есептеймін.

Ақтоғай ауданының сол кездегі басшысы Сағадат Жайықбаев Дүйсебековтен бастап бүкіл ел, аймақ болып сол өңірдегі дүниеге келген алаштың үш арысы - Әлихан Бөкейханов, Жахаңбаев, Әлімхан Ермековтің мерейтойларын қуана қарсы алып, ақ ты

өтуіне атсалысуға қатысқандардың бәрін бірдей атап айтуыма мүмкіндік кешірім өтінемін.

Әңгіме 1992 жылы бұрынғы Жезқазған, қазіргі Қарағанды облысындағы Ақтоғай ауданында алаштың үш арысы Әлихан Бөкейханның 125 жылдығы, Жақып Ақбаевтың 115 жылдығы, Әлімхан Ермековтің 110 жылдығына арналып өткізілген мерейтой жайында.

Дегенмен аталған арыстардың мерейтойы туған топырағында өтеді дегенге ерекше шаттанып, айрықша мән беріп, дайындалу мұқыят әзірленіп, бар білетін ойтолғауларын сайлап, ұйымдастырылуы мен өтуіне айтулы үлес қосқан кісі - айтулы ақын, көзі ашық, көкірегі ояу, зиялы азаматтарының бірі, көп жылдар бойы Қарасудағы С.Сейфуллин атындағы мектептің директоры болған Қасенхан Алтынбеков деген ағамыз екен. Ол кісі Батырпағанынан тарайды. Әлихан бабамыз жайында естіген-білгенін, көкіп жүрген оның өскен ортасы мен әулетіне түскен қасіреті жайлы жазып та, айтып жүрген ағамыз үш арыстың тойына жетуге жанұшыр жатқанда, қуаныштан жүрегі жарылады дегеннің нақтылығындай жүрегінен ауырып, ауруханаға түсіп қалыпты.

Осы бір жағдайсыз хабарды естіген мен, Женя, Петр, басқа да тілеуқорлар аудан орталығындағы емханада жатқан кісіге барып, сәлем беруге, көңілін сұрап, батасын алуға ойлансақ тық. Әлі үстінде жатқан келбеті келісті қарияның масайраңқы, ұнын, бекзат бойындағы бар күш-қуатын жинап, ентіге сөйлеп, ұмытқан сөздері жадымызда жатталып қалды:

«Талай жылдардан күткен таңымыз жаңа атты. Шуағы мінәсіз болғай. Елге келіп, ата-бабалар топырағына бір-бірлеп, ұнап-құнап қайтатын болдың дар. Осы ел қуаты, жер қуаты бойларынан кетпесін... Ал енді айтарым - астаналарда көшелер деген енді, қызығы да, сұлулығы да көп... Бірақ та ата-бабаларың оларды үниеге келген киелі топырақты ешқашан естен шығарма ңдер... Біз... қалай десек те қарапайымбыз, бірақ қашанда, әсіресе қазіргі уақытында рухымыз асқақ екендігімізді ұмытпаңдар... Елдіктың ұрпағы ды төмендетпеңдер... Қайда жүрсеңдер де аман болыңдар, тамыр-бастауларың Сарыарқаның қасиетті топырағы ғой, жүректерің нің төрінде сақтаңдар... Сондықтан, ешқашан, ешнәрседен адаспай өмір сүресің дер...»

Бұл даналығы терең сөздерге ешқайсымыз батыл бола бір

сө з қ оса алмадық . Деміміз бітіп, даусымыз қ ұ мығ ып, ү на бас шұ лғ и бердік. Ә ттең , осындай рухы биік соң ғ ы могиқандар бірін ақ ырғ ы рет көр іп тұ рмыз-ау деген ойғ а батылымыз баз арді... Мү мкін бірдеңе сұ рар ма едік, мү мкін бірдеңе айтар ма еді...

Осындай мағ ынасы жаң адан мәшh ү р бола бастағ ан, -дуыл думанғ а толы кү ндердің бірінде мерейтойдың неғ ізгі қ ы болғ андардың бірі Қ айырбек Сәдуақ асов мені, Женя Петрді Жошы хан мазарының басына барып қ айтуғ а шақ ырды. Қ ылаң бере ақ «Волгамен» біз дала тө скейіне бет алдық . Қ ұ татастар шашылғ ан даланың сү рлеу жолымен бір сағ аттай жү ріп, Кетпе йен даланың кө кжиегінде ерекше ноқ ат кө ріне кө ттің, ан тақ алғ ан сайын бәрімізді баурай бастағ ан бұ лың ғ ыр кө ң іл толқ ын сайын ү дей тү сті.

Машина бізді даланың сү рлеу жолымен шағ ын қ ырат қ ы орналасқ ан тұ лғ алы ғ имаратқ а тө телей жеткізіп, ат қ ысып тоқ тай қ алды. Бұ л Жошы хан мазары еді. Біз машинадан тү сіп, ат ырмен, баяу аяң дап, бастарымызды шалқ айта сү йіне кө з ,гісіп бір ғ ажайып ғ имараттың жанына келдік.

Қ айырбек жолбасы h әм ауыл иесі ретінде мазарды аралап ү сынды. Ғ имараттың жоғ арғ ы деңгейіне дейінгі ішкі ү лгісі оқ панды толық тай кемерлеген ең іс белдеме ретінде қ алыпты. Төбесі жазық шатырғ а орналасқ ан. Сол биіктіктің дейін айналағ а ғ ажайып кө рініс ашылып сала береді.

Кө кжиекке дейінгі айналаның бәрі сайын дала. Мазар төбесі ірі кү мбезде кезінде ө н бойын қ аптағ ан қ ұ йма тас қ алдық тары сақ талғ ан. Уақ ыт ө з табын қ алдырғ ан, тоқ ырау кү рделі жө ндеуді қ ажетсініп-ақ тұ р.

Ғ имараттың ішкі қ ұ рылысын мұ қ ият кө ріп, таныс кейін, біз сыртқ а шығ ып, таяқ тастам жерге барып, тізе бү гіп отырдық . Ә ң гіме жалғ астыруғ а зауқ ымыз жоқ . Ә ркім ө з ойының ұ ң ғ ы шомып кетті.

Мені сол тұ ста да, кейінде де бұ л мазарды салғ ан кім екені, қ ұ рпақ ү шін сақ таушы кім деген сұ рақ тар жиі мазалайтын.

Ертеде мұ ндай ғ имараттарды салу ондағ ан жылдарғ а созылатын. Ол билеушілер мен қ арапайым қ ұ рылысшылардың еркінен тәуелсіз болатын.

Еуропада тастан қ аланғ ан ортағ асырлық ірі шіркеулер сырлар бойы салынатын. Тас қ алаушы шеберлердің масон ұ йымдарының

дастырылатын. Қ ұ рылысшылардың мұ ндай қ оғ амдықарқ ы йымд
ө здерінің ағ а буындарының бастағ ан қ ұ рылыстарын ұстанушы
шұ ғ ылдануымен ерекшеленетін. Дала ғ имараттарында оқ ы
мәнзелдес үрдіс бой алып, жалғ асып жатады. Халық тұ ғ ындай
мәдени ескерткіштерін мемлекеттің ө зі естен шығ арып тастағ анмен,
ел ішінде ө ткен мұ рагерлердің , біздің бабаларымыздың күн гін ө з
мойындарына алады.

Бабалар рухының шырақ шылары, яғ ни беймағ лұ м сәуілетш
лер - аталмыш қ озғ алыстардың біздің Даламызда дағ ы бо лдығ ының
дәлелді белгісі. Жезқ азғ анғ а біз әлдебір жаң алық адай сенімен
оралып келе жаттық .

II бө лім

Ә лихан (Ахаң)

Балалық шақ

Тұ тқ ындалғ андағ ы анкетасында Ә лихан туғ ан күн нө ж өзні қ олымен 1866 жылғ ы 5 наурыз деп жазғ ан. Туғ ан жері кездегі Семей облысы Қ арқ аралы уезінің Тоқ ырауын болысын ауылы (қ азіргі Қ арағ анды облысы Ақ тоғ ай ауданының Бе ауылдық округі).

Оның әкесі Нұ рмұ хамед. Ел ішінде ол кісіні әдетте Мұ тө ре деп атайды екен. Анасы Бекжан (көбіне жұ рт Бежекем деп атағ ан) Тобық ты руынан.

Ақ аң ның алты жасқ а келгенше тілі шық пағ ан деп ді ішін-танды айтып қ орқ ыту әдеті бар ғ ой, бірақ балалар “Ә лихан келсе, шайтандар қ ашып кетеді” дегенге әбден сеніп алып, өзені де соғ ан иландырады екен. Асық ойнағ анды жақ сы көріпті. Оны бір қ-қ ұ рдастарының бірі Нұ ржан (кейінде ақ ын болғ ан Шоңжан) Нұ тамсана әң гімелеп, былай деп еске алатыны әлі күнге дейін жадында: “Ой, шіркін-ай, ол асық ты керемет шебер ойнаушы еді! Біреуді ұ тып алса, бар ұ тысын жеңілген балағ а қ айтарып беретін. Менсінген ересек балаларды аямай сабап алатын. Алтыбақ ан немесе айгө лек ойындары кезінде қ ыздарды тиіскен бозбалалардан қ орғ ап ретін. Шалдуарлық көрсеткендерге “Жайларың а жүрсең дерпіс” деп сө бірг а шақ ыратын”.

Ауыл көшкенде Ақ аң түйеге мінгенді ұ натады екен. Мектепке оралғ анда үйдегі бар малды суаратын, әсіресе бота мен ешкіні қ анды жақ сы көріпті. Көші-қ он кезінде жесір мен жетімдердің қ ыларын айдасатын. Ондай кезде өзі атқ а конып, шашау шық қ ан жылқ ы қ айырысатын. Ауылдары қ оныс аударғ анда қ ұ дық қ азып, бақ қ анда түн бойы көз ілмейді екен. Көші-қ он кезінде өзі тіленіп күзетке шығ ып, жолсоқ ты болғ ан малшылардың алдын үйық татып алып отырғ ан. Мұ ндай күндері оның жанбұ ағ ан әкесі жолай қ ағ ып, қ ұ с әкеліп тастайды, әйтпесе қ ағ ан шешесі